

DİYARBAKIR'DA MADEN SANATININ GELİŞİMİ

Dr. Oktay BAŞAK*

Özet

Tarihin her döneminde güncelliğini koruyan Diyarbakır, Anadolu'nun önemli kültür ve ticaret merkezlerinden birisi olarak sürekli ilgi odağı olmuştur. "Verimli Hilal" olarak adlandırılan bölgenin içinde yer alan kent, Yakın Doğu uygarlıkları içerisinde ilklerin yaşandığı çok özel bir yere sahiptir. Yerleşik yaşama geçişin en erken başladığı merkezlerden biri olan Diyarbakır, aynı zamanda önemli maden merkezlerinden birisidir.

Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki "Çayönü" yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan bakırdan yapılmış değişik süs eşyalarının teknolojik değerlendirilmeleri, çanak-çömleksiz Neolitik Çağ'da metalurji alanında önemli gelişmelere işaret etmiştir. Ele geçen bu buluntular, yalnız Anadolu'da değil, insanlık tarihinde şimdiye kadar ortaya çıkarılan en erken örneklerdir.

Diyarbakır bölgesinde maden sanatı, antik dönemden, günümüze kadar sürekli gelişim göstermiştir. Farklı kültürlere sahip halkların bir arada yaşadığı bölgede, mimaride olduğu gibi metal eserlerde de, eklektik bir sanat anlayışının varlığı söz konusudur.

Yaklaşık 9000 yıldan beri işletilmekte olan Ergani maden ocakları, Anadolu'daki en uzun süre ile işletilmekte olan maden ocağı olmasının yanında, madencilik tarihinin gelişim evrelerini yansıtmaya açısından da ayrı bir önem taşır.

Kuyumculuk alanında da önemli bir merkez olan Diyarbakır'daki maden sanatı, Türkiye'nin bir çok yerinde olduğu gibi gelişen teknolojiyle beraber eski önemini kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Çayönü, maden sanatı, metalurji, bakır.

The Development Of Metalwork In Diyarbakır

Abstract

Preserving its vitality in every age, Diyarbakır has always been a local point of attraction as one of the important culture and trade centers in Anatolia. Situating

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Elemanı

in the Middle of the area known as “Fertile Crescent”, the city has a very special place where many things happened for the first time among Near East civilization. Being one of the earliest places where permanent settlements started, Diyarbakır is also one of the important mining centers.

The technological assessment of various ornaments made from copper found in archaeological excavations in “Çayönü” settlement unit in Ergani, Diyarbakır, indicates important developments in metallurgy field in Neo-lithic age when there was no pottery. These findings are the earliest ones to be found up to now not only in Anatolia but in human history as well.

Metalwork in Diyarbakır has always shown progress from Antiquity up to now. In the area where different cultures live together, there is an eclectic art understanding in architecture as well as in metal work.

Having been run almost for 9000 years, Ergani mine field is both the longest run one and poses a significance for showing development phases in mine history.

Metalwork in Diyarbakır which is an important place in jewellery, has lost its former importance with the developing technology as in most places in Turkey.

Key words: Diyarbakır, Çayönü, metalwork, metallurgy, copper.

Eski ve yeni bir çok kaynakta Amid ya da Amida¹ olarak zikredilen Yukarı Mezopotamya'nın önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır, tarihin her döneminde güncelliğini koruyan, Anadolu'nun önemli kültür ve ticaret merkezlerinden birisi olarak sürekli ilgi odağı olmuştur.

¹ Yörenin bilinen en eski adı Amidi, MÖ. 13. yüzyılda Asur belgelerinde zikredilmektedir. Aynı ad Yunan ve Latin kaynaklarında “Amido” ve “Amida” olarak geçmektedir. Yaygın olarak kullanılan “Amid” adı ise Arapların yöreye gelmesinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Türkler ise bunu Kara Amid olarak kullanmışlardır. 1937 ye kadar birçok kaynakta Amid ve Diyarbekir olarak geçen şehrin adı, 15 Kasım 1937’de belki de yöredeki zengin bakır yataklarından olsa gerek, Atatürk, tarafından bakır diyarı anlamına gelen “Diyarbakır” şeklinde değiştirilmiştir konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 1936, 11.; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1973, 37 v.d. Rıfat Gökçen, *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1992, 38-48.; Evliya Çelebi *Tam Metin Seyahatname*, (Üçdal Belde) 3-4, İstanbul, 1993, 434.; İ. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbakır*, Ankara, 1995, 1, d.n. 2.; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi I*, Ankara, 1996, 3 v.d.; Hasan Kuruyazıcı, “Diyarbakır” *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, 461.; *Diyarbakır Salnameleri*, III, 1286-1323(1869-1905) D.B.Ş.B.Yayıncılık, İstanbul, 1999, 375-v.d.; Orhan Cezmi Tuncer, “Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, VII, Erzurum 2001, 113.

Araştırmacılar tarafından “Verimli Hilal” olarak adlandırılan bölgenin,² içinde yer alan Diyarbakır, Yakın Doğu Neolitik uygarlıkları içerisinde ilklerin yaşandığı çok özel bir yere sahiptir. Yerleşik çiftçi yaşam biçimine geçiş evresinin yaşandığı en erken yerleşim birimlerinden biri olan kent, aynı zamanda önemli maden merkezlerinden birisidir. Diyarbakır ili sınırları içinde yer alan Çayönü yerleşmesinin zengin bakır yataklarına sahip oluşu (Resim:1), burada yaşayan Anadolu ilki çiftçilerin, bakır ve malakit gibi yüzeyde bulunan kayalar ile Neolitik dönemin başlarından itibaren ilgilenmiş olmalarına olanak sağlamıştır.³

Dağınık ve toplumsal dayanışmadan yoksun Neolitik dönem öncesi bireyleri, üretim devrimini ile birlikte yerleşik yaşam tarzına geçmekle, hem daha güvenli bir yaşam sürdürmüşler, hem de bir arada yaşamının sonucu olarak sosyal münasebetlerinde de ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ürettikleri ürünleri depolama ve saklama ihtiyaçlarından, çanak çömlek yapımının yaygınlaştığı bu süreç. Kalkolitik Çağ’ da yaşanacak gelişmelerin de hazırlayıcısı olmuştur. Bu dönemde, yoğun seramik üretiminin yanında, sınırlı sayıda da olsa madenlerin işletildiğini ve bundan çeşitli eşyaların üretildiğini, yapılan araştırmalar ortaya koymuştur.⁴

Dere yataklarından, ya da kar, yağmur ve rüzgarın aşındırması sonucu yüzeye çıkan doğal maden parçacıkları, başlangıçta henüz özellikleri bilinmediğinden olsa gerek, bu dönem bireyleri tarafından taş, obsidyen, kemik vb. sert cisimler ile aynı şekilde kullanılmış oldukları düşünülmektedir.

Maden sanatındaki en önemli gelişme, hiç kuşkusuz, tavlamanın keşfi olmuştur. Diyarbakır’ın Ergani ilçesi sınırlarında bulunan Çayönü yerleşiminde yapılan arkeolojik kazılarda, “Kafataslı Yapı” olarak bilinen yerde ele geçen bakır bir boncuğun analizlerinden, boncuğun tavlama işlemine tabi tutularak şekillendirildiğini⁵ ve dövme tekniğinin de başarılı bir şekilde uygulandığını

² Verimli Hilal olarak anılan bölge; Filistin’den, Zağros eteklerine, Basra Körfezinden, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne kadar olan coğrafi bölgeyi kapsamaktadır.

³ Mehmet Özdoğan, “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları,” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, 14 vd.; Ünsal Yalçın, “Anadolu Madenciligi”, *Arkeo Atlas*, 2, İstanbul, 2003, 72-78.

⁴ Diyarbakır’ın Ergani ilçesine bağlı Hilal Köyü yakınındaki Çayönü kazılarında Neolitik Döneme ait olan buluntular arasında madenden yapılmış bakır delgi, iğne ve bükük tel parçaları da ele geçirilmiştir.

⁵ Tavlama: Madenin önce ısıtılması, sonra suya batırılarak işlenebilir duruma getirilmesi işlemi. Ayrıntılı bilgi için bk. Ülker Erginsoy, *Ezcacıbaşı Sanat Ansiklopedisi II*, Maden Sanatı Maddesi, İstanbul, 1997, 1141, 1752.

göstermiştir⁶ (Resim 2). Burada yapılan kazılarda taş, kemik, diş ve kavkıdan yapılmış süs eşyasından başka; malakit ve bakırdan yapılmış levha, iğne, biz, kanca ve değişik süs eşyalarına da rastlanılmıştır.⁷ Çayönü sakinlerinin, doğal olarak buldukları nabit bakırı toplayıp basit yöntemlerle yapmış oldukları bu en erken madeni buluntuların⁸ teknolojik değerlendirmeleri, tamamının olmasa da en azından bir kısmının metalurji alanında bir devrim sayılan “tavlama” işlemine tabi tutularak şekillendirildiğini ortaya koymuştur⁹ (Resim:3,4). En eski dövme tekniğinin temsilcileri olan bu alet ve süs eşyaların, taş örsler üzerinde, sapsız taş çekiçlerle dövülerek şekillendirildikleri tahmin edilmektedir. Çayönü’ndeki araştırmalar, tavlamanın yanı sıra metalurji alanındaki bir başka gelişme olan madenlerin cevherlerinden tasfiye edildiğini de ortaya çıkarmıştır. Ele geçen bu buluntular, Çayönü halkının, 8200-7500 yıllarında çanak çömleksiz Neolitik Çağ’da maden ile tanışarak madencilik alanında ilk adımları attıklarını göstermiştir. Çayönü’ndeki bu madeni buluntular, yalnız Anadolu’da günümüzde bilinen en erken buluntular olmayıp, insanlık tarihinde şimdiye kadar ortaya çıkarılan en erken örneklerdir.¹⁰

Neolitik Çağ’ın sonlarına doğru yerleşik yaşamın yaygınlaşmasıyla beraber, yaşam şartları da değişen bireylerin, bu yeni hayatlarında eskiden kullandıkları taş, kemik ve ahşaptan yaptıkları araç ve gereçlere ek olarak, bunlardan daha sağlam ve kullanışlı olan madenden yapılan eşyalara yönelmeleri, madenlere olan talebi de artırmıştır. Madenlere olan bu ilgi, metalurji alanındaki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, madeni ateşle buluşturan insanların, bu ikilinin bir süre birlikte kalması sonucunda madene daha kolay şekil verildiğini, madeni uzun süre ateşte beklettiklerinde eridiğini, soğuduğunda ise, tekrar katılaştığını fark etmeleri üzerine, maden sanatında yeni bir buluş olan *döküm tekniğini* de bulmuş oluyorlardı.¹¹ Bu buluş, maden sanatında daha sonra yaşanacak olan gelişmelere zemin hazırladığından, bir dönüm noktası olmuştur.

⁶ Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya (Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 45.

⁷ Aslı Özdoğan, “Ergani Ovası’nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak.: Çayönü” *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 22-23.

⁸ Önder Bilgi- Hadi Özbal -Ünsal Yalçın, “Castings Of Copper-Bronze / Bakır-Tunç Döküm Sanatı,” *Anatolia Cradle Of Castings / AnadoluDökümün Beşiği*, İstanbul, 2004,5.

⁹ Mehmet Özdoğan, a.g.m., 17.

¹⁰ Bilgi ve bşk. a.g.m., 8.

¹¹ Antik dönemlerde bronzdan döküm tekniğiyle üretilen eşyanın taştan hazırlanmış kalıplarda gerçekleştirildiği M.Ö. 2. bin yıl yerleşmelerinden biri olan Kültepe’de ele

Diyarbakır'da, Çayönü yerleşim merkezinden başka, kazısı yapılmış önemli bir diğer erken dönem yerleşim yeri de, Erken Kalkolitikten Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar sürekli yerleşime sahne olan, Diyarbakır'ın 40 km. güneydoğusundaki Üçtepe höyüğüdür.¹² Diyarbakır-Bismil karayolunun kenarında yer alan bu yerleşme yerinde, Yeni Asur Dönemi'ne tarihlendirilen bir mezarda, nitelikli işçilik sergileyen porselen kapların yanında, üstün işçilikli altın hırma ve küpeler, boncuk dizisi kolyeler, bronzdan yüzük ve bileziklere rastlanması, bölgede maden sanatının bu çağda da yüksek bir düzeyde olduğuna işaret etmektedir.¹³

Diyarbakır bölgesinde maden sanatı, salt antik dönemde değil, hemen her devirde önde gelen sanat dallarından biri olmuştur. Ortaçağdan beri bakır ve bronzdan değişik eşya üretiminin yapıldığı ilde, Selçuklu döneminde de, çok iyi işçiliği olan kaliteli ürünler yapılmıştır. Bu dönemdeki tunç ve pirinç örneklerin en erken temsilcileri, 11-12. yüzyıllara tarihlendirilen Güneydoğu Anadolu üretimi olan örnekler oluşturur.¹⁴ Bölgedeki madencilik faaliyetleri, bu coğrafyada önemli bir güç olan Artuklular döneminde de sürdürülmüştür.

Artuklular, Ergani'yi ele geçirdikten sonra, kendilerinden önce işletilmekte olan maden ocaklarında, üretimi artırmakla yetinmeyip, başka maden ocaklarını keşf ederek onları işletmişlerdir.¹⁵ Arap tarihçi Azimî, 1122 yılında Maden'in hemen güneyinde bulunan Zulkarneyn Kalesi yakınlarında yeni bir bakır madeninin keşf edildiğini yazmaktadır.¹⁶ 12 ve 13. yüzyılda Horasan bölgesinde Herat ve Nişapur, Zengi döneminde Musul, Eyyubi döneminde Şam, Anadolu Selçukluları döneminde Konya, Artuklu bölgesinde de Diyarbakır ve Mardin olmak üzere, İslam dünyasında başlıca dört önemli maden yapım ve işleme merkezinin gelişim gösterdiği bilinmektedir.¹⁷ Bu merkezlerde üretilen kazıma

geçirilen döküm kalıplarından anlaşılmaktadır. bk. Oktay Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul, 2004, 23-26, Res. 23,24,25.

¹² Nevin Soyukaya, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi" *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 34.

¹³ Veli Sevin, "Üçtepe Kazıları" *Arkeoloji Sanat*, İstanbul, 1989, 11.; Nevin Soyukaya, a.g.m. 36.

¹⁴ Fulya Eruz, "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anatolia Craedle Of Castings / Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, 180.

¹⁵ Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik" *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 2002, 410.

¹⁶ Oktay Belli- İ. Gündoğ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul, 1993, 13.

¹⁷ Zeki Tez, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır, 1991, 181.; Eruz, a.g.m., 180, 182.

teknigi ile işlemeli gümüş, bakır ve altın kakmalı eserlerle, döküm tekniği ile yapılmış tunç ve pirinçten eserler, İslam maden sanatının en gözde örneklerini temsil ederler (Resim:5, 6, 7a-7b). 1333 yılında Anadolu'ya gelen Faslı ünlü seyyah İbni Batuta, seyahatnamesinde, Anadolu'da faaliyet gösteren başlıca maden sanat atölyelerinin arasında Diyarbakır'ı da zikretmesi, 14. yüzyılda da, Diyarbakır'ın önemli bir merkez olduğunu gösterir.¹⁸ Diyarbakır, sadece bir üretim merkezi olmayıp, aynı zamanda üretimi gerçekleştirilen madenlerin ihraç edildiği bir merkezdi. Uzun bir süre Doğu, Güneydoğu Anadolu, hatta Kuzey Suriye Bölgesinde bulunan bir çok ünlü işliğin bakır ihtiyacı, Ergani'de üretilen bakırla karşılanmıştır.¹⁹

Selçuklu çağı Anadolu'sunda madeni eşya üretim merkezinin Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı Artuklu bölgesi, yaratıcı okulunun da Musul okulu olduğu, o dönemde yönetim merkezi olan Konya'nın ise, ikinci bir merkez konumunda olduğunun belirtilmesi,²⁰ Artuklu bölgesinin, maden sanatı alanında Anadolu Selçuklu çağındaki önemine işaret etmektedir.

Farklı kültürlere sahip halkların bir arada yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesi metal eserlerinde, Anadolu'ya özgü özelliklerin yanında, diğer sanat dallarında olduğu gibi, değişik bölgelerin ve kültürlerin etkilerini yansıtan eklektik bir sanat üslubu söz konusudur. Bu bölgede yapılmış eserlerde özellikle Artuklu metal eserlerinde Orta Asya, Suriye, İran ve Mezopotamya kökenli kompozisyon ve tekniklerin yanı sıra,²¹ Eski Çağ ve Bizans sanatının da etkisi gözlenebilmektedir. Artuklu devri, Güneydoğu maden atölyelerinin, Kuzey Suriye'deki atölyelerin etkisinde kaldıkları, bu bölgeden gelen ustaların, dönemin sultanları için yaptıkları döküm tunç havan, şamdan, kandil ve ayna gibi çeşitli eserler üzerinde yer alan imzalarından anlaşılmaktadır.²²

12 ve 13. yüzyılda, Türk-İslam sanatında başlıca iki ekol etkili olmuştur; bunlardan Musul ve Diyarbakır'ın etkili olduğu birinci merkezde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi eserleri adıyla literatüre geçen eserlerde, Irak ve Türk etkisi, kendini kuvvetli bir şekilde hissettirmiştir. Suriye, Mısır (Eyyubi ve Memluk dönemleri) çevresinde etkili olan ikinci merkez ise, özellikle Memluk döneminde en parlak dönemini yaşamıştır. Ortaçağ maden sanatının önde gelen merkezlerinden olan Suriye, Musul, Diyarbakır, Mısır ve Memluk okullarının

¹⁸ Eruz, a.g.m., 191.

¹⁹ Belli ve bşk.a.g.e.,13.

²⁰ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, 2002, 398.

²¹ Eruz, a.g.m., 187.

²² Eruz, a.g.m. 187.

maden sanatında kullandıkları teknikler, Yeniçağ'da, Osmanlı maden sanatının doruğa ulaşmasında etkili olmuştur.²³ Bugün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bir çok atölyede olduğu gibi Diyarbakır'da faaliyet gösteren işliklerde üretilen bakır, pirinç ve bronzdan yapılan eşyaların, Kuzey Suriye bölgesinde bulunan ünlü kentlerin atölyelerinde yapılan ürünlerle gerek formuyla. gerekse yapım ve bezeme tekniğiyle yakın bir benzerlik içinde olması, bu etkileşimin günümüzde de sürdüğünü göstermektedir²⁴ (Resim:8. 9).

Kaynaklar, Anadolu Selçukluları zamanında başta bakır olmak üzere, gümüş, demir ve boraks gibi bir çok madenin işletildiğinden, bu madenlerden üretilen eşyaların da ihraç edildiğinden söz etmektedir.²⁵ Günümüzde olduğu gibi Ergani, bu dönemde de en önemli bakır üretim merkezlerinden biriydi. Selçuklu ve Beylikler döneminde, Anadolu'daki önemli bronz işliklerin bulunduğu kentlerden biri olan Diyarbakır'da, Ortaçağ'dan beri geleneksel olarak bakır ve bronzdan çeşitli eşya ve mutfak kaplarının üretimi yapılmıştır.²⁶

14-15. yüzyılda yazılmış Anonim Süryani Kroniklerinden edinilen bilgilerden, Kuzey Suriye'deki yöneticilerin, kiliseler için büyük çanlar döktürüp armağan ettikleri belirtilmiştir. Söz konusu çanların ise büyük bir kısmının Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin çok gelişmiş madencilik işliklerine sahip olan Urfa, Siirt ve Diyarbakır'da bulunan dünyaca ünlü bronz atölyelerde döküldükleri vurgulanmıştır.²⁷

12-15. yüzyıl Anadolu'sunda, Konstantinopolis dışında, Anadolu'da geleneksel olarak bronz ve pirinç eşya üretimi yapan bir çok madenci atölyesi mevcuttu. Hem yapım, hem de süsleme alanında her türlü tekniğin başarıyla uygulandığı atölyeler arasında, Diyarbakır'da faaliyet gösteren işliklerde yer almaktaydı. Bu atölyelerde; heykel, kandil, şamdan, çan, havan, (Resim:10, 11) kemer tokası, mangal, sfenks,²⁸ kâse, silah, ayna, davul²⁹ ve liturji ile ilgili eşyadan oluşan çok sayıda eşsiz eser, bölgede maden sanatının Selçuklu döneminde de

²³ Eruz, a.g.m. 196-197.

²⁴ Belli ve bşk. a.g.e. 46.

²⁵ Belli- Kayaoğlu, a.g.e., 32.

²⁶ Belli - Kayaoğlu, a.g.e., 263.

²⁷ Oktay Belli, *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihiçesi*, İstanbul, 2004, 115.

²⁸ Şu an kayıp olan, ancak daha önce 627 envanter numarası ile Diyarbakır Arkeoloji Müzesine kayıtlı sfenks hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nejat Diyarbakırlı, "Diyarbakır Müzesindeki 'Tunç Sfenks'" *Türk Kültürü VI*, 66. Ankara, 1968, 367 v.d. ; Erginsoy , a.g.e., 446. Res. 222 a-b.; *Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü*, İstanbul, 2003, 76, Res. 51.

²⁹ Diyarbakır'da ele geçmiş olan davullar şu an İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Bkz. Erginsoy. a.g.e., 449-450, Res. 223.

yüksek bir seviyede olduğunu kanıtlamaktadır. Çoğu yurt dışına kaçırılan bu eserlerin büyük bir bölümü kum ve balmumu tekniği ile dökülmüş kazıma ve kabartma teknikleri ile süslenmiş tunç eserlerden oluşmaktadır.³⁰

Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki en büyük atölyeler yine Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Ergani'den elde edilen ham bakır, hem askeri, hem de sosyal alanda kullanılmak üzere Diyarbakır'da bulunan kalhanelerde işletilmekteydi.³¹ Osmanlıların Diyarbakır'ı topraklarına katmalarının ardından, burada darphane kurarak, zengin maden rezervlerine sahip kentteki maden ocaklarını işletmişlerdir.

El sanatları alanında ileri bir seviyede olan Osmanlıların Diyarbakır'a hakimiyeti ile beraber, 16. yüzyılda, el sanatları alanında özellikle kuyumculukta Diyarbakır'ın ünü sınırlarımızı aşan bir seviyeye ulaşmıştır. Kentteki güherçile imalathanelerinde elde edilen işlenmiş güherçileler Halep ve Trablusşam'a kadar gönderilmiştir. Vezir Hasan Paşa'nın 1599'da yaptırdığı han ve kapalı çarşıya, dünyanın dört bir yanından gelen kuyumcular, getirdikleri ham taşları burada satarak yerel ustaların yaptıkları broşları, gerdanlıkları, hasır bilezikleri, süslü avizeler vb. süs eşyaları satın alarak giderlerdi. Mevlana Türbesinin gümüşten yapılmış tezyinli ikinci kapısı, Hasan Paşa tarafından Diyarbakır'daki kuyumculara yaptırılarak armağan edilmiştir. IV. Murat, Bağdat'ı aldığı anda "Emâkin-i mübareke" tezyinatını Diyarbakırlı kuyumculara ısmarlatması, Diyarbakır'ın bu dönemde maden sanatı alanındaki başarısına ve ulaştığı seviyeye işaret eder.³²

17. yüzyıl ortalarında Diyarbakır'a gelen Evliya Çelebi'nin kentte üretilen kılıç, gaddari, hançer, balta ve bıçakların çok ünlü olduğundan söz etmesi.³³ Diyarbakır'ın 17. yüzyılda kuyumculuğun yanı sıra diğer el sanatları alanında hâla ileri bir düzeyde olduğunu gösterir.

Osmanlı döneminde, Diyarbakır atölyelerinde geleneksel kap ve çeşitli süs eşyaları yapımının haricinde, bronz döküm atölyelerinde kaliteli toplar da dökülmüştür. Burada dökülen toplar Mezopotamya'ya kadar gönderilmekteydi.³⁴ Yine 1566'da Erciş Kalesi'nin yeniden inşası sırasında kalenin savunmasında

³⁰ Belli a.g.e., 113.

³¹ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri, Olarak Tokat ve Diyarbakır" *Belleten* LIX, 226, Ankara, 1995, 643-659.

³² Şevket Beysanoğlu, "Bilim, Kültür ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır" *Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, 1995, 28.; a.g.y., 2000'e *Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır, 1995, 64.

³³ Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatnâme*, IV, İstanbul, 1993, 453.

³⁴ Belli ve bşk. a.g.e., 263.

kullanılmak üzere gerekli olan topların (50 adet darpen) Diyarbakır işliklerinde döküldüğü bilinmektedir.³⁵

Ergani madenlerinin Osmanlı devleti tarafından işletilmesine 19. yüzyılda da devam edilmiştir.³⁶ 1869-1905 yıllarına ait salnamelerde Diyarbakır ili sınırları içinde beş maden ocağının bulunduğunu, bunlardan ikisinin vapur kömürü (Silvan'ın Hazro ve Cizre kazalarında) geriye kalan üç madenden ikisinin bakır, diğerinin de kurşun olduğu kaydedilmiştir. Kurşun madeninin Eğil nahiyesine bağlı Pirçeman köyünde ve faal olduğu, bakır ocaklarından ise birinin Palu kazası sınırlarındaki Hoşin nahiyesinde, diğerinin de Ergani kasabasında bulunduğundan söz edilmektedir. Bunlardan Hoşin nahiyesinde bulunan bakır madeninin uzun süreden beri atıl olarak bekletildiği, hicretin 512 tarihinde keşfedilen Ergani ocağının ise, o zamanki hükümetin hesabına işletilmekte olduğu kaydedilmiştir.³⁷ Araştırmalar bu iki bakır ocağının haricinde Hani'de de Ortaçağda bol miktarda bakır madeninin bulunduğunu ortaya koymaktadır.³⁸

Bölgenin en zengin bakır yataklarına sahip Ergani bakır madeni, Anadolu'nun en uzun süre çalıştırılan maden ocağıdır. M.Ö. 7000 yıllarında işletilmeye başlanan ve günümüze kadar üretimi devam eden Ergani bakır yatakları (Bkz.Resim:1), yaklaşık 9000 yıldan beri işletilmektedir.³⁹ Ergani maden ocaklarının uzun süreden beri işletilmelerinin yanı sıra, Anadolu madencilik tarihinin gelişim evrelerini canlı bir şekilde yansıması açısından da ayrı bir önem taşımaktadır.⁴⁰

Ergani'den elde edilen bakır, her zaman olduğu gibi bölgenin en önemli kültür ve ticaret şehri olan Diyarbakır'daki kalhanelerde işlenmiştir.⁴¹ Ortaçağdan beri, özellikle bakır ve alaşımları alanında önde gelen merkezlerin arasında yer alan

³⁵ Nejat Göyünç, "Diyarbakır" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi* IX, İstanbul, 1994, 467.

³⁶ Ferhan Memişoğlu, "Harput Bakırcılığı," *Türk Etnografya Dergisi*, 13, İstanbul, 1973, 33.

³⁷ Anonim, *Diyarbakır Salnâmeler*, 1286-1323 (1869-1905), III. Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 1999, 292.

³⁸ Abdulhalik Bakır "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi" *Belleten* LXI, 232, Ankara, 1997, 536.

³⁹ Oktay Belli- İ. Gündoğ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul, 1993, 53.

⁴⁰ Belli - Kayaoğlu, *a.g.e.*, 56, Res. 31.

⁴¹ Belli - Kayaoğlu, *a.g.e.*, 263.

Diyarbakır'daki bakırcı ve kazancıların yaptıkları çeşitli eşya ve mutfak kapları, çok geniş bir coğrafyada kullanılmıştır.⁴²

Diyarbakır Kuyumculuğu, Osmanlı döneminde olduğu kadar olmasa da, ününü bugün de korumaktadır. Halen, Hasan Paşa Hanı bitişiğindeki kapalı çarşıda elliye aşkın kuyumcu dükkanı hizmet vermektedir. Diyarbakır kuyumculuğunda; gümüşten yapılmış buhurdan, gülabdan, ayna arkası, halhal, gümüş işlemeli nalın ve çekmeceler aranan değerli eşyalardan bazılarıdır.⁴³

Birinci Dünya savaşına kadar bölgede canlılığını koruyan maden sanatı, hızla değişen ve gelişen teknolojik ve sosyo-ekonomik yapıdaki yerini ve önemini günümüzde, Türkiye de el sanatları alanında faaliyet gösteren birçok atölye gibi, kaybetmiş olsa da, özellikle bakır işçiliği alanında köklü bir geçmişi olan ilde faaliyet gösteren az sayıdaki atölye ile, yok olmakta olan bu sanat dalımız başarılı bir şekilde devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Daha çok sipariş üzerine üretimin yapıldığı bu atölyelerde,⁴⁴ kapı tokmakları (Resim:12), üsküreler, ibrikler, şerbet tasları, siniler, kıldanlar (Resim:13), badiyeler, kapaklı sahanlar ve nikra adı verilen büyük kavurma kazanları yapılmaktadır⁴⁵ (Resim:14, 15). Yapılan ürünlerin çoğu dövme tekniği ile şekillendirilmekte olup, yüzeyleri kazıma, çalma, kabartma, stampa teknikleri ile süslenerek değişik geometrik, bitkisel ve yazılarla süslenmektedir.

⁴² Bugün Türkiye müzelerinde sergilenen Selçuklu Dönemine ait bronzdan yapılmış havanların büyük bir bölümü, Diyarbakır ve Harran da ki atölyelerin ürünleridir. Döküm tekniğiyle yapılan silindir ve çokgen gövdeli bronz havanların benzerleri Artuklu Döneminde de üretilmiştir.

⁴³ Doğu Cansın, "Diyarbakır El Sanatları" *Diyarbakır Özel sayısı Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, 1995, 65-66.

⁴⁴ Bakırcılar ve sobacılar derneği başkanı Fahrettin Mercan Bey'le yaptığımız görüşmede, Osmanlı Döneminde bakırcılar çarşısında bu işi yapan Türk ustalarının yanı sıra 140 Ermeni ustanın da faaliyet gösterdiğini, günümüzde ise kendisi ile beraber Diyarbakır da bu sanatı icra eden sadece iki usta kaldığını belirtmişlerdir. Üretimin, mevsime göre ve sipariş üzerine yapıldığını da belirten Mercan, kendilerinin de ekonomik sıkıntılardan dolayı, bu mesleği bırakacaklarını dile getirmişlerdir.

⁴⁵ Cansın, a.g.m., 65-66.

KAYNAKÇA

- ANONİM,; *Diyarbakır Salnameleri*, III. 1286-1323. (1869-1905), İstanbul, 1999, 292, 375.
- ANONİM. ; *Yitik Miras'ın Dönüş Öyküsü*, İstanbul, 2003.
- BAKIR, ABDULHALİK : "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi" *Belleten* LXI, 232, Ankara, 1997, 536.
- BAŞAK, OKTAY: *Diyarbakır Arkeoloji Müzesi İle Cahit Sıtkı Trancı Müzesi'nde Bulunan Türk- İslam Dönemine Ait Bir Grup Madeni Eser* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2004.
- BELİ, OKTAY-KAYAOĞLU, İ.GÜNDAĞ; *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul, 1993, 53.
- BELLİ, OKTAY; *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul, 2004.115.
- BEYSANOĞLU; ŞEVKET, *Diyarbakır Tarihi I*, Ankara, 1996, 1-2.
- BEYSANOĞLU; ŞEVKET, "Bilim Kültür ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır" *Kültür ve Sanat* 28, Ankara, 1995, 28.
- BEYSANOĞLU, ŞEVKET; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 64-69
- CANSIN, DOĞU; "Diyarbakır El Sanatları" *Diyarbakır Özel sayısı Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, 1995; 65-66.
- BİLGİ, ÖNDER- ÖZBAL, HADİ-YALÇIN, ÜNSAL; "Castings Of Copper-Bronze / Bakır-Tunç Döküm Sanatı", *Anatolia Cradle Of Castings / AnadoluDökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, 5.
- DİYARBEKİRLİ, NEJAT; "Diyarbakır Müzesindeki Tunç Sfenks." *Türk Kültürü*, VI, No.66, Ankara, 1968, 367-369.
- ERGİNSOY, ÜLKER; "Türklerin İslam Maden Sanatına Katkıları" *İslam Sanatında Türkler*, İstanbul, 1982, 187.
- ERGİNSOY, ÜLKER; *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1978, 16.
- ERUZ, FULYA; "Seljuk Period / Selçuklu Dönemi" *Anatolia Craedle Of Castings / Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul, 2004, 180İstanbul, 1993, 15, 23.
- EVLİYA ÇELEBİ; *Seyahatname*, (Üçdal Belge) 3-4, İstanbul, 1993, 434.
- GÖKÇEN, RIFAT; *Diyarbakır Güneydoğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1992, 38-48.
- GÖYÜNÇ, NEJAT; "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 464-469.
- GÜNKUT, BEDRİ; *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1973, 37.
- KONYAR, BASRİ; *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 1936, 11.

- KUBAN, DOĞAN; *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul, 2002, 398.
- KURUYAZICI, HASAN; “Diyarbakır” Maddesi, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, 461.
- MEMİŞOĞLU, FERHAN; “Harput Bakırcılığı” *Türk Etnografya Dergisi*, 13, İstanbul, 1973, 33-54.
- ÖZDOĞAN, MEHMET; “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları” *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 2000, 14.
- ÖZDOĞAN, ASLI; “Ergani Ovası’nın Yazılı Olmayan Tarihinden Bir Yaprak Çayönü” *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 22-23.
- PALMIERİ, ALBERTO - SERTOK, KEMAL - KARSTEN, ANDREAS HAUPTMANHES; “Doğu Anadolu’da Madencilik Değişimi” *Anadolu Medeniyetleri Müzesi*, 1995 Yıllığı, Ankara, 1996, 341- 348.
- SEVİN, VELİ; “Üçtepe Kazıları” *Arkeoloji Sanat*, İstanbul, 1989, 11.
- SOYUKAYA, NEVİN; “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi”, *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 30.
- TEZ, ZEKİ; *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim Ve Teknik*, Diyarbakır, 1991.
- TIZLAK, FAHRETTİN; “Osmanlı Devleti’nde Ham Bakır İşleme Merkezleri, Olarak Tokat ve Diyarbakır” *Bulleten LIX*, 226, Ankara, 1995, 643-659.
- TIZLAK, FAHRETTİN; “Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik”, *Türkler*, VII. Ankara, 2002, 410.
- TUNCER, ORHAN CEZMİ; “Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu” *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, VII, Erzurum 2001, 113.
- TÜRKOĞLU, SELAHATTİN; *Geleneksel Türk Sanatları*, İstanbul, 1993, 13-41.
- YILMAZÇELİK, İBRAHİM; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995, I, d.n. 2.

Foto 1 : Ergani Bakır Madeni Ana Yatak ve Fabrika
(O.Belli-İ.G.Kayaoğlu'ndan)

Foto 2 : ayönü Kafataş Yapıdan Neolitik
Döneme Ait Tavlanarak Şekillendirilen
Bakırdan Boncuk (V.Sevinden)

Foto 3 : Bakır Lchvânın Tavlanması
(O.Belli-İ.G.Kayaoğlu'ndan)

Foto 4 : 'Surnâme-i Humâyun' da Külçe Bakırın Dövülmesi
(O.Belli-İ.G.Kayaoğlu'ndan)

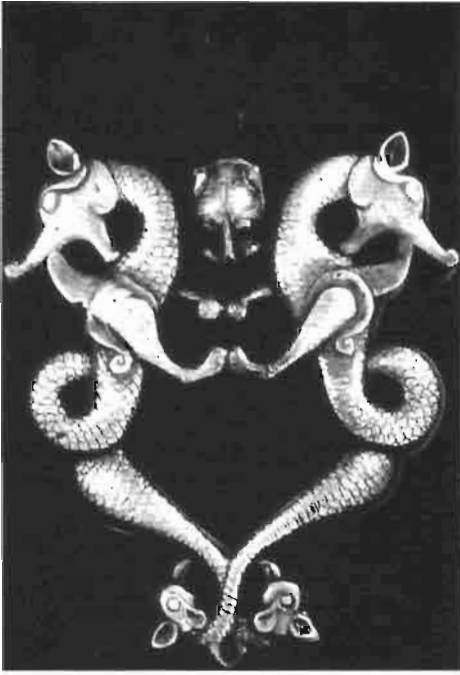

Foto 5 : Artuklulara Ait Cizre Ulu Camii
Bronz Kapı Tokmağı (Yitik Miras'ın Dönüş
Öyküsü Kitabı'ndan).

*Artuklular Devrinde Diyarbakır'da
Yapılan Pürünc Şamdan Altı (13. yy.)
(Ankara Etnografya Müzesi'nden)*

Foto 6 : Artuklular Devrinde Diyarbakır'da
Yapılan Pürünc Şamdan Altı (13. yy.) (Ankara
Etnografya Müzesi'ndedir) (Ş.Beysanoğlu'ndan)

Foto 7-a : Selçuklu Dönemine Ait Bronz Ejderli
Şamdan (O.Belli-İ.G.Kayaoğlu'ndan)

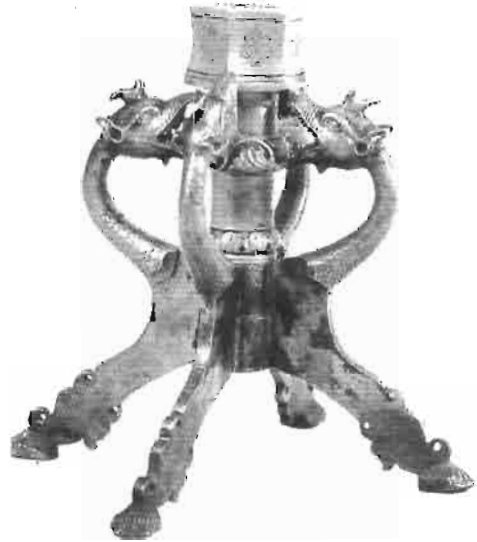

Foto 7-b : Selçuklu Dönemine Ait Bronz Ejderli
Şamdan (O.Belli-İ.G. Kayaoğlu'ndan)

Foto 8 : Suriye'den Piring Kahvelik

Foto 9 : Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi'nde Piring Cezve/Kahvelik.

Foto 10 : Selçuklu Dönemine Ait Bronz Hayvan (F.Bordur'dan)

Foto 11 : Selçuklu Dönemine Bronz Hayvan (O.Belli-İ.G.Kayaoğlu'ndan)

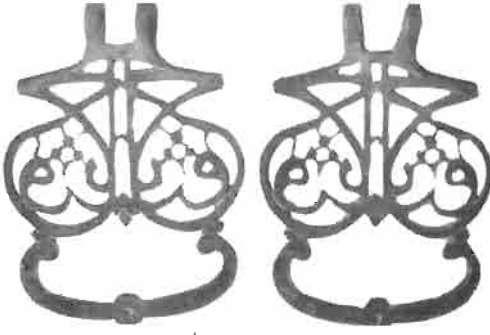

Foto 12 : Diyarbakır İşi Kapı Tokmakları (D.Cansın'dan)

Foto 13 : Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi'nden Bakır Kıldan

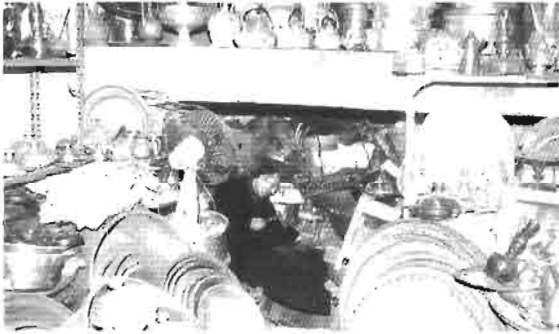

Foto 14 : Diyarbakır'da Bakırcı Atelyesi

Foto 15 : Diyarbakır'da Bakırcı Dükkanı